

НАЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 70–80-х рр. ХІХ ст.

У статті розглянуто становлення й трансформацію суспільних ідеалів української інтелігенції протягом 70–80-х рр. ХІХ ст., проаналізовано напрями її суспільно-політичної та національно-культурної діяльності.

Ключові слова: інтелігенція, “народолобці”, “українолюбці”, “різночинці”, український рух.

Процес руйнації суспільних ідеалів та ідей радянської ідентичності розпочався ще в умовах Горбачовської перебудови в СРСР. Ідеї радянської ідеократичної держави не відповідали потребам незалежної Української держави, що зумовило необхідність становлення в колективній свідомості українців таких суспільних ідеалів, які б не вступали в протиріччя з діалектикою самоорганізації українського соціуму та Української держави наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.

Багато в чому нові суспільні ідеали є трансформованими або відродженими ідеями, витвореними культурною й політичною діяльністю представників українського національного руху 70–80-х рр. ХІХ ст.

Упродовж 70–80-х рр. ХІХ ст. відбувався подальший процес суспільних трансформацій, започаткований “добою великих реформ” 60-х рр. ХІХ ст. Цей період відзначається загальноімперським суспільним похвляванням. Водночас оголилися численні суспільні проблеми й класова обмеженість, поміркованість, непослідовність реформаторів, які робили поступки консервативним колам. Жорстоке приборкання Польського повстання 1863 р., урядова реакція другої половини 1860-х рр., гучні політичні процеси 1870-х рр. – усе це сприяло переходу значної частини демократичної інтелігенції на революційні позиції. При цьому особливу роль відіграла прогресивна російська та українська література, твори ідеологів революційного народництва. Наростаюча політична напруга в російському суспільстві, спричинена непослідовністю реформаторського курсу Олександра ІІ, зумовлювала те, що революційна тенденція впродовж 70–80-х рр. ХІХ ст. була домінуючою в суспільно-політичному житті Російської імперії [12, с.6–7].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. на арену суспільно-політичного життя вийшло народництво, у якому із самого початку формування намітилося два напрями: радикальний (революційний) і поміркований (ліберальний).

Розвиток нових капіталістичних виробничих відносин у пореформеній Росії неминує приводив до значних зрушень у світогляді всього суспільства, у суспільній думці. Теоретик російського марксизму В.Ленін писав, що “...економічний процес відбився в соціальній сфері “загальним піднесенням почуття особи”, витісненням з “громадянства” поміщицького класу різночинцями, гарячою війною літератури проти безглузвих середньовічних обмежень особи й т. ін.” Народництво як ідеологія і громадсько-політичний рух стало реакцією передової інтелігенції на пореформенний злам традиційного селянського життя, на появу й утвердження західних “буржуазних” ідей, звичаїв та порядків [12, с.7]. Народництво – ідеологія селянської демократії (основою якої була віра в соціалістичний потенціал селянства, сільську громаду та артіль як основні форми соціальних відносин) – передовий панівний напрям суспільної думки 70-х років ХІХ ст. Його поява зумовлена глибокими соціально-економічними явищами пореформеної Росії [2, с.23]. Дослідження історії російського народництва показують, що надзвичайно велику роль у його розвитку відіграли нащадки колишньої козацької старшини з Лівобережної України. Участь нащадків козацької старшини в російському революційному русі була однією з наслідків русифікації старої української еліти. Абсолютна більшість колишньої козацької старшини міцно інтегрувалася в імперську систему, їхні ж нащад-

ки, перейшовши через характерний для російського суспільства в 1860-х роках конфлікт “батьків і дітей”, масово поповнювали лави російського революційного руху. У другій половині XIX ст. український рух також пережив перехід до (уживаючи термінологію Івана Лисяка-Рудницького) “народницького” етапу [4, с.67].

Послідовне посилення політичного тиску царату на українство протягом 60–70-х рр. XIX ст. призводило до того, що частина його прихильників переймалася соціально-революційними ідеями російського народництва. Як помітив М.Костомаров, більшість із них назавжди зрікалася своїх українських ідеалів, інші ж не зовсім розлучалися з колишніми “українофільськими тенденціями”, сподіваючись залучити їх “на служіння соціал-революційній справі, з котрою тенденції ці за своєю сутністю ніяк не в’язались” [12, с.7].

Соціальне коріння українського “народництва” й російського “народництва” багато в чому було подібним. Головними організаторами й ідеологами обох рухів стали “різночинці” – студенти університетів, учні середніх шкіл та їхні викладачі, редактори, журналісти, письменники, актори й представники вільних професій (адвокати й лікарі), що походили із середовища інтелігенції та селянства [4, с.67].

Народництво стало головною ідеологією українського руху цього періоду, однак це не означає, що український рух не перебував під впливом інших ідеологій [12, с.181].

У пореформену добу радикальне загальноросійське народництво знаходилося в авангарді революційно-визвольного руху, що розгортався поряд із національно-визвольними змаганнями українства [12, с.14–15].

Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі соціалістичних ідей. Це пояснюється тим, що промисловий переворот й індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства – пролетаріату зі специфічними рисами та інтересами. Не маючи власності, він міг покладатися лише на свою працю. Таке становище робило пролетаря, з одного боку, незахищеним перед економічними кризами та іншими життєвими негараздами (хворобами, сваволею власника підприємства та ін.), а з іншого – сприйнятливим до всіляких революційних доктрин, що обіцяли “світле майбутнє”. Однією з таких революційних доктрин, найбільш поширеною у другій половині XIX ст., виявився марксизм, який пов’язував соціалістичну перебудову суспільства саме із пролетаріатом. Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства призводить наприкінці XIX ст. до поширення ідеології марксизму і в Росії, на базі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. Марксизм певною мірою продовжував ідеї народницького соціалізму й традиційну тактику народників. Марксистська ідея про всесвітньо-історичну роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства ніби перекувалася із широковідомою слов’янофільською ідеєю про месіанську богообраність Росії. Справедливість, рівність, свобода були не тільки в основі марксистського ідеалу, а й базовими цінностями селянського общинного соціалізму. Спільними були й форми та методи досягнення поставленої мети – народна революція, тільки марксизм робив ставку на пролетаріат, а народництво – на селянство [1, с.259]. Марксизм із його наголосом на економічних відносинах пропонував науково достовірний метод аналізу соціальної поведінки. Він давав принципи поділу всіх верств суспільства на експлуатованих й експлуататорів, доводив невідворотність класової боротьби та революції. Більше того, здавалося, він міг пояснити суспільні відносини протягом усієї історії людства і в будь-якій країні світу. Ще одним привабливим аспектом марксизму був його безпосередній зв’язок із сучасністю. Говорячи про наближення останньої сутички між капіталом і пролетаріатом, К.Маркс передбачав, що найбільша у світі революція відбудеться в недалекому майбутньому. Перемігши в цій титанічній боротьбі, пролетаріат здійснить остаточний синтез соціалізму. Таким чином, марксизм не лише надихав радикалів новим оптимізмом, а й

схилив їх до віри в те, що вони власними зусиллями можуть сприяти епохальним подіям. Характерно, що в Росії марксизм користувався більшою популярністю, ніж на Заході. Так, відзначає англійський учений Е.Хобсбоум, що в той час, коли на Заході лише діячі міжнародного робітничого руху сприймали Маркса серйозно, особливо він був популярний серед соціалістів на своїй батьківщині, хоча й тут не можна без застережень говорити про його абсолютний вплив. У Російській імперії революційна інтелігенція з величезним ентузіазмом перейнялася вченням К.Маркса [14, с.368].

Із загальноімперським пожвавленням суспільно-політичного життя пов'язана й активізація українського руху, яка припадає, за оцінкою А.Міллера, на першу половину 70-х рр. XIX ст. [7, с.153]. Активізація українського руху була зумовлена не тільки загальноєвропейськими суспільними тенденціями й загальноімперськими чинниками, а ще й визначалась особливостями соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України в пореформену добу. Упродовж 60–80-х рр. XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот, тобто перехід від мануфактури до машинної індустрії (її найхарактернішими ознаками є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин і верстатів) [8, с.165]. Розвиток капіталізму в Україні супроводжувався зростанням міст, де, відповідно, зосереджувалися промисловість і торгівля, концентрувалося населення, зайняте торговельно-промисловою діяльністю. Велику роль у виникненні міст і зростанні чисельності міського населення відіграло залізничне будівництво. Залізничні сприяли небаченій раніше рухомості населення й прискорювали приплив його в міста. Залізничні вузли й станції в результаті розвитку в них промисловості й торгівлі, у свою чергу, перетворювалися в міста [5, с.307].

Поряд з економічними чинниками, що сприяли розвитку українського руху в 70–80-х рр. XIX ст., нам необхідно звернути увагу на зміни в соціальній структурі українського суспільства, а саме: на збільшення загальної чисельності української інтелігенції. Якщо її демократична частина виражала інтереси народних мас, виступала проти соціального й національного гніту, то друга консервативна частина, значно чисельніша, слугувала обом імперіям: Російській та Австро-Угорській. Найбільша кількість національно свідомої української інтелігенції жила й працювала поза межами великих міст. Безпосередньо спілкуючись із народними масами, вона докладала багато зусиль для поширення національної свідомості [8, с.178]. Зростання чисельності інтелігенції в 70–80-х рр. XIX ст. сприяло пожвавленню культурно-політичної діяльності українства, оскільки керівництво українським національним рухом у Наддніпрянській Україні в зазначений період було представлено головним чином інтелігенцією середнього й нижчого статусу [4, с.63].

Українська інтелігенція в середині 70-х років XIX ст. змогла зосередити свою творчу потугу в легальній імперській інституції, що розширила ресурсні й пропагандистські можливості освіченого українства. Тому важливе значення в процесі активізації українського руху мала ініціатива як громадівців (П.Чубинського, П.Єфименко, М.Драгоманова), так і деяких громадських діячів Києва (члена Державної думи П.Галагана, М.Юзефовича та ін.), підтримана київським генерал-губернатором О.Дондуковим-Корсаковим, про відкриття в Києві 1873 р. Південно-Західної Відділу Імператорського Російського географічного товариства. Розроблена відділом програма досліджень об'єднала величезну кількість добровільних учасників етнографічної та фольклористичної роботи, які зібрали безцінний науковий матеріал. До роботи було залучено не тільки етнографів, філологів, археологів, але і юристів та економістів. У Києві виник потужний науковий центр, проводились археологічні конгреси, видавалися праці світового значення. Імператорська Академія наук присудила В.Антоновичу й М.Драгоманову премію за працю “Исторические песни малороссийского народа” [11, с.435].

Можливість легальної діяльності громадівців, на що вказує А.Міллер, у зазначений період пояснюється відсутністю єдності в політиці російської влади щодо ук-

раїнського питання. Так, учений зазначає, що спроба співпраці київського генерал-губернатора О.Дондукова-Корсакова з українськими діячами була викликана прагненням імперського чільника, зберігаючи легальність у діяльності громадивців, перешкодити їхній радикалізації. При цьому, указує російський дослідник, генерал-губернатор не сподівався на підтримку з боку центральної влади своєї тонкої гри з українофілами [7, с.160–161]. На відміну від центральної імперської влади тактика київського генерал-губернатора передбачала відмову від французького варіанта тотальної асиміляції, на яку в уряді не було ні сил, ні коштів, ні вміння, ні наполегливості, ні історичного часу. У своїй тактиці він надавав перевагу не французькому підходу до вирішення національного питання, а англо-шотландському варіанту, за яким особлива ідентичність українства не заперечувалася, як це було в попередні часи, а українська мова й культура могли б отримати певні права, проте в межах загальноросійської спільноти за збереження за російською мовою такої ж провідної ролі, яку мала англійська у Великій Британії [7, с.195].

Деяке послаблення цензури на початку 1870-х років відкрило перед громадивцями можливість розпочати публікацію цілої серії українських популярних книжок. Ці книжки тисячами примірників поширювалися серед селян. У 1874–1875 рр. Київська громада перебрала у свої руки редагування російськомовної газети “Киевский телеграф” і розвинула амбітну програму – збільшити її наклад до розміру, що зміг би покрити потреби читачів усіх українських губерній. Подібні громади існували в Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді й Одесі. Київська громада координувала їхню діяльність [4, с.70].

Таким чином, Київський відділ Південно-Західного Імператорського Російського географічного товариства став першою легальною організацією в галузі українознавства, розширив можливості напівлегальних українських громад [15, с.64].

Український рух 70–80-х рр. ХІХ ст., продовжуючи традиції попередніх десятиліть, мав і ряд характерних рис. Так, він розширив географію своєї діяльності, поширившись і на південні регіони сучасної України: громади виникають у Єлисаветграді й Одесі. Як відмічає А.Катренко, нове українське національне відродження захопило частину інтелігенції Одеси аж у 70-х роках ХІХ ст., тобто тоді, коли в Києві та деяких містах Лівобережної України воно вже пройшло складний шлях організаційного й ідейного розвитку ще на початку століття. Тому, природно, що згуртування національно пробуджених освічених кіл міста у цей час відбулося у вигляді вже виробленої форми українськими національними діячами – громади [6, с.88].

Отож ми можемо констатувати, що розширюється географія поширення української ідеї та українського руху в зазначений період.

Важливою рисою українського руху 70–80-х рр. ХІХ ст. є те, що він був ідейно пов’язаний із загальноімперським опозиційним рухом, уособленим у зазначений період ідеологією народництва. На середину 70-х років ХІХ ст. намітилося піднесення революційного народницького руху в Росії, відбувалося масове “ходіння в народ” революціонерів-середняків, була створена централізована народницька організація “Земля і воля”, стали частішими опозиційні виступи студентства. Рух революційної демократії, яка виступала за здійснення демократичних перетворень у країні: ліквідацію залишків кріпосництва, повалення самодержавства, завоювання демократичних свобод – усе це, звичайно, впливало на діяльність українських громад, яка дещо пожвавилася, стала ширшою, змістовнішою [2, с.124].

Об’єднуючим фактором для представників українського руху та російських народників було те, що їхнім головним об’єктом ідейного осмислення й соціальної практики стали багатомільйонні маси селянства, які ототожнювалися з поняттям “народу” і вважалися основною соціальною базою в боротьбі за оновлення суспільства [12, с.182]. Піднесення загальноросійського революційного руху 70–80-х рр. ХІХ ст.,

спільна соціальна основа народництва та українського руху зумовили те, що демократична молодь, яка групувалася в українських громадах, почала захоплюватись боротьбою революційних народників, частина молоді поступово залучалася до її лав, порівняно з якими український рух видавався надто мізерним, аполітичним і культурницько-обмеженим [4, с.67]. Така ситуація дозволила А.Желябову зазначити, що “два революційні промені – загальноросійський і український... повільно, але безперервно зливалися... в одне русло... Не федерація, а єдність була недалекою” [4, с.67–68].

Поряд зі спорідненістю українського руху 70–80-х рр. XIX з ідеологією народництва необхідно відзначити неоднозначний вплив цієї ідеології на розвиток українства. Народницька ідеологія сформувала як сильну, так і слабку сторони українського руху. Як зазначає Я.Грицак, сильною стороною в народництві було сплетіння національних і соціальних мотивів. За умов, коли дворянство відійшло від керівництва національним рухом, ототожнення національних інтересів із соціальними інтересами селян було єдиною й дуже ефективною розв’язкою. Але народництво було відповідальне за деякі слабкі сторони українського руху, що збереглися аж до революції 1917 р. Насамперед воно мало сильне популістське забарвлення й узаконювало соціальну неповноту української нації. Народницькі ідеологи не розуміли, що нормальне функціонування будь-якої нації неможливе без існування власних “експлуататорських класів”. Вихваляючи соціальні бунти низів і тавруючи національну зраду козацької старшини, українські історики-народники недобачали в національному минулому тих його сторінок, коли саме ці бунти руйнували загальнонаціональні добутки еліти. У практичній площині народницька ідеологія відштовхувала від українського руху українських поміщиків і чиновників, які хоч часто й розмовляли російською або польською мовою, але виявляли почуття територіального “малоросійського” патріотизму й могли стати в пригоді українському рухові завдяки своїм економічним впливам, політичним зв’язкам й адміністративному досвіду. Слабкою стороною народництва було також його нехтування тими важливими процесами, що відбувалися на Сході й Півдні України: розвитком промисловості, будівництвом фабрик і заводів, формуванням нових класів – буржуазії й промислового пролетаріату. Українські лідери одягали вишивані сорочки та шаровари, говорили про велич і благородство української народної душі, героїзм українського народу в минулому й не розуміли, що на великій частині української території вирішується питання, чи українці ввійдуть у модерний зіндустріалізований і зурбанізований світ, зберігши власну ідентичність [4, с.67–68].

Український рух 70-х рр. XIX ст. характеризувався подальшим розвитком його політико-ідеологічного змісту й поступовою радикалізацією поглядів молодого покоління громадянців, поділу на “правих” і “лівих”. Так, описуючи ідейні позиції одеських громадянців, С.Єгунова-Щербина відмічала: “Усіх об’єднала любов до України, її мови, її пісні, її страдницької історії [...] У декого це було виявленням безпосереднього, кривого національного почуття, так би мовити фізіологічного, споетизованого історичним романтизмом; в інших – справою більш розумовою, продуктом суспільно-політичної думки, що знайшла національну форму виразу. Сепаратистська течія серед українців тоді ледве помічалася і в Одеській громаді не виявлялася. Тут були свої “праві” й “ліві”, але різниця в їхніх поглядах базувалася на культурних основах і на більшій чи меншій широкості суспільно-політичних поглядів. У “правих” помічалася значна національна нетолерантність, тоді як “ліві” були більш інтернаціональні у своїх симпатіях й антипатіях. До революційного руху, що того часу почав дуже розвиватися, “праві” ставилися або дуже стримано, або негативно, “ліві” – пасивно або активно” [6, с.89–90]. Така особливість зумовлена поширенням в Україні, як й у всій імперії, ідеї соціальної справедливості. Підтвердженням є популярність в українському інтелектуальному середовищі ідеї дрібнобуржуазних соціалістів Західної Європи Л.Блана, П.-Ж.Прудона й особливо Ф.Лассалья, які також мали успіх серед російських народників. Про “коло-

сальне враження” від творів Ф.Лассаля згадував П.Аксельрод. На впливовість і поширеність ідей цього німецького соціаліста в народницькому середовищі вказували також В.Дебогорій-Мокрієвич, Л.Дейч, О.Лукашевич, С.Ястремський та ін. [12, с.131]. Показовим у процесі висвітлення впливу соціалістичних ідей на громадське життя імперії та українського руху зокрема є той факт, що саме в 1870-х рр., а точніше в 1872 р., легально був виданий російською мовою перший том “Капіталу” К.Маркса. У цей період, зазначає В.Сарбей, активізується соціал-демократична інтелігенція в Україні, яка, засвоївши соціалістичне вчення Карла Маркса, докладала зусиль, щоб донести його основні ідеї до свідомості якомога більшої кількості робітників. Упродовж другої половини ХІХ ст. відбувався процес прищеплення соціалістичних поглядів робітничим масам. Займалися цим переважно загальноросійські робітничі організації [8, с.220].

Загалом, політико-ідеологічне полівіння стало особливістю суспільного розвитку всієї Європи, включно з індустріально слабкою Російською імперією. Спільність суспільно-політичних ритмів у Наддніпрянській Україні та Російській імперії можна простежити на прикладі радикалізації молодих представників українського руху.

Політичний напрям в українському національному русі репрезентував М.Драгоманов. Він став творцем першої систематизованої політичної доктрини. Справедливо визнається, що до М.Драгоманова українська політична думка перебувала, образно кажучи, у зародковій стадії розвитку й мала фрагментарний характер. У порівнянні зі своїми попередниками “Передне слово” до “Громади” М.Драгоманова становило новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії. Щодо змісту воно свідомо намагалось охопити цілісність української проблеми в усіх її істотних аспектах: політичному, соціальному й культурному. Будучи надрукованим, “Передне слово” відразу ввійшло в інтелектуальний обіг. З огляду на ці обставини й моменти його можна вважати першою новітньою українською політичною програмою в повному значенні цього слова [10, с.41]. З ним завершується процес національного самоусвідомлення як такого, формування концепційного виміру політичного націєтворення (хоча, зазначає Г.Грабович, останнє продовжується й у ХХ ст. і триває й донині). Нові параметри цього самоусвідомлення – секулярність, соборність і цілісний євроцентризм. Змінюється й сам стиль цього самоусвідомлення: відбувається остаточний перехід від романтичних мотивів на рейки раціонального, позбавленого романтичного міфологізму та містицизму, ерудованого самоусвідомлення, у якому є місце й універсальному, і національному [3, с.92].

Ідеї М.Драгоманова стали популярними серед молоді, яка гуртувалася навколо нього. З ініціативи студента К.Юр’єва почали організовувати малі гуртки в Києві та в провінції під назвою кошів і куренів (зокрема, кіш Миргородський, кіш Чорноморський та ін.). У їхній діяльності активну участь брали Богаєвський, Шеболдаїв, О.Михалевич. Коші провадили широку просвітню роботу, розповсюджували літературу, яку отримували від Ф.Вовка (“Дещо про світ Божий”, “Про хвороби”, “Про хліборобство”, “Хитрая механіка” та ін.). Із цього часу за організаціями студентської молоді закріпилася назва “Молода громада”, а Київську громаду почали називати “Старою”. Слід зазначити, що, поступово позбуваючись впливу Старої громади, частина радикально настроєної молоді пристала до угруповань революційних народників. Їх не задовольняла культурницька, поміркована позиція Громади, вони прагнули поринути у вир рішучих соціальних перетворень [9, с.61–62]. Окремі члени “Молодої громади” були водночас й учасниками революційних народницьких гуртків. Ці молодогромадівці в цілому співчутливо ставилися до народницького руху. Представники лівого крила не задовольнялися лише культурницькою діяльністю, намагалися діяти більш рішуче, виступали за спільну з народниками боротьбу проти царського самодержавства, за соціальне й національне визволення, ставали активними учасниками революційних народницьких гуртків [2, с.127].

Причина спорідненості молодих представників українського руху з народництвом пояснюється тим, що народництво 70-х років XIX ст. було загальноросійською течією, яка боролася за соціальне звільнення народу всієї імперії, опираючись на універсальні гуманістичні та морально-етичні цінності. Сприяла процесу переходу українців до загальноімперської течії народництва відсутність національного політичного простору та слабкість української національної самоідентифікації. Український національний рух до того ж мав спільну соціальну базу із загальноросійським народництвом, що зумовлювало їхню типологічну спорідненість.

Як зазначає С.Світленко, до особливостей українського руху слід віднести домінування ліберально-демократичного культурництва, що сприяло консервації організаційної аморфності, програмної неформленості й слабкості цього руху [12, с.183–184].

Важливою рисою українського руху 70-х рр. XIX ст. було те, що, не маючи можливості витворити легальні інституції для своєї діяльності, громадівці використовували імперські інституції для своєї суспільної діяльності. Так, представники українського руху взяли активну участь у діяльності Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства. Проте така активізація київської інтелігенції була сприйнята царським урядом як прояв сепаратизму, і тому вже із середини 70-х рр. XIX ст. Російський уряд із пропозиції українця М.Юзефовича починає виробляти заходи проти “українофільства”. Цього ревного захисника царського самодержавства запросили до Петербурга й там увели до складу новоствореної таємної комісії, що мала виробити заходи боротьби проти “українофільства”. Майже рік працювала комісія й дійшла висновку, що “допустити окрему літературу на простонародному українському наріччі означало б закласти тривку основу для переконання в можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії” [8, с.189].

Рішуча боротьба проти українства видалася членам таємної комісії настільки важливою й терміною, що вони наважилися потурбувати царя під час його відпочинку та лікування в німецькому курортному містечку Емс. Олександр II, переляканий тривожними повідомленнями про український національний рух, прихильно зустрів посланців комісії й негайно, 18 травня 1876 р., підписав складений М.Юзефовичем проект законодавчого документа про повну заборону українського письменства [8, с.189].

Тому ми можемо констатувати, що і в 70–80-х рр. XIX ст. із боку імперської влади продовжувалася практика адміністративно-політичного перешкоджання українському рухові, політика репресій щодо нього наростала. Попри ворожу політику з боку імперського уряду український рух цього періоду мав певні здобутки. Дослідники справедливо відзначають, що український рух 70–80-х рр. XIX ст. характеризувався подальшою політизацією та формуванням програмних принципів, що чітко встановлювали мету й засоби його діяльності. Слід відзначити, що багато в чому політизація українського руху спричинена цілеспрямованою діяльністю його провідних діячів, а особливо М.Драгоманова.

Політизація українського руху в 70–80-х рр. XIX ст. не була б дієвою без становлення й розширення його комунікативно-пропагандистських можливостей, які виникли з виходом таких періодичних видань, як “Киевский телеграф” (1859–1876) і “Киевская старина” (1882–1906 рр.) та ін., які об’єднали навколо себе кращі наукові й культурні сили того часу й стали легальною трибуною української національно-демократичної інтелігенції. На сторінках цих неофіційних українських видань громадівці отримали можливість публікувати праці з історії, археології, етнографії України, історичні джерела, твори української художньої літератури, фольклорні матеріали, а в статтях розглядати найболючіші питання розвитку української нації та українського руху. Поява таких видань, створюючи єдиний комунікативний простір, сприяла формуванню самоідентичності українців.

У цей період громадівці ширше використовували можливості для легальної діяльності в наукових товариствах та об'єднаннях (Київському Південно-Західному Відділі Імператорського Російського географічного товариства (1873 р.), Історичному товаристві Нестора Літописця (Київ, 1873 р.), Юридичному товаристві (Київ, 1877 р.) Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті (Одеса), Історико-філологічному товаристві при Ніжинському інституті, товариствах і комісії істориків у Житомирі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові), яка спрямовувалась у русло українського національного відродження, хоча зовні й мала національний науково-культурницький характер. Проте, по суті своїй, це була опозиційна національна, політична й соціальна боротьба української інтелектуальної еліти, спрямована на утвердження національної самоідентифікації народних мас. Вона була продовженням справи українолюбців-шестидесятників і водночас новим, вищим щаблем в українському національно-визвольному русі другої половини ХІХ ст.

Результатами розгорнутої великої науково-дослідницької, науково-культурної та видавничої роботи в галузі історії, мовознавства, фольклору, етнографії стали видання семитомних “Трудов етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” за редакцією П.Чубинського, двох збірників “Народных южно-русских сказок”, “Чумацких народных песен” (з доданими до них нотами, підготовлених М.Лисенком), укладених І.Рудченком, “Исторических песен малорусского народа. С примечаниями В.Антоновича и М.Драгоманова”, початок видання творів Т.Шевченка, укладення словника української мови з використанням матеріалів, зібраних громадівцями 60-х рр. ХІХ ст., проведення одноденного перепису населення в Києві, організація ІІІ археологічного з'їзду в Києві, видання науково-популярних і популярних українських художніх книжок для народу таких авторів, як Т.Шевченко, І.Нечуй-Левицький, М.Драгоманов, М.Вовчок, О.Левицький. Окрім вищенаведеного, громадівці утримували книжковий магазин у Києві, щорічно відзначали Шевченківські дні, піклувалися про збереження й впорядкування могили Кобзаря [15, с.59–60].

Самоорганізація українського руху в 70–80-х рр. ХІХ ст. була неможливою без активної діяльності таких представників української інтелігенції, як М.Драгоманов, Ф.Вовк, М.Лисенко, В.Антонович, П.Житецький, П.Чубинський, С.Подолінський, М.Ковалевський, Ю.Цвітківський, І.Нечуй-Левицький, О.Русов, І.Рудченко, Я.Шульгин, О.Кістяківський, К.Михальчук, Ф.Міщенко та ін.

Отже, репресивна політика царизму щодо українського руху 70–80-х рр. ХІХ ст. сприяла усвідомленню національно свідомою українською інтелігенцією свого морально-психологічного відчуження від загальноімперської дійсності, що й зумовило перехід від етнографічного культурництва до формування національно-політичних цілей. Полишена можливостей для своєї легальної діяльності в межах імперії, українська інтелігенція підросійської України змушена була перемістити свою суспільну, наукову й видавничу діяльність за кордон, насамперед до Галичини, де за умов конституційного режиму в Австро-Угорщині український рух здобув у наступний період значних успіхів, перетворивши її в “Український П'ємонт”.

1. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академія, 2002. – 656 с.
2. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. / А. К. Волощенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 222 с.
3. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття : Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 90–94.
4. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. : [навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
5. Історія Української РСР. – К., 1978. – 456 с.

6. Катренко А. М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства : Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст. / А. М. Катренко. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – 320 с.
7. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – С. Пб. : Алетей, 2000. – 260 с.
8. Нариси з історії українського національного руху : кол. монографія / Ін-т історії України НАН України ; відп. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 189 с.
9. Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 61–62.
10. Політична історія України XX століття : у 6 т. Т. 1. – К., 2002–2003. – 453 с.
11. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
12. Світленко С. І. Народницький рух в Україні 1860–1880-х років : Аналіз джерел архівних фондів Росії : навч. посіб. / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. – 128 с.
13. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. – 2-ге вид. – К., 1992. – 512 с.
14. Хобсбаум Э. Век империи, 1875–1914 / Э. Хобсбаум ; [пер.]. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 540 с.
15. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX) / Н. А. Шип. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 99 с.

В статье рассмотрены становление и трансформация общественных идеалов украинской интеллигенции на протяжении 70–80-х гг. XIX в., проанализированы направления ее социально-политической и национально-культурной деятельности.

Ключевые слова: интеллигенция, “народолюбцы”, “украинолюбцы”, “разночинцы”, украинское движение.

In the article the formation and transformation of the social ideals of the Ukrainian intellectuals during 1870–1880th of the XIX century have been shown, the trends of socio-political, nationality and cultural activity have been analyzed.

Key words: intellectuals, “narodolyubtsy”, “ukrainolyubtsy”, “commoners”, the Ukrainian movement.

УДК 820: 94 (477.83/.86)
ББК 83.3 (0)

Василь Бурдуланюк

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX ст.)

У статті проаналізовано видавничу діяльність Наукового товариства імені Шевченка кінця XIX – першої третини XX століття. Наведено інформацію про роль в її розвитку М.Грушевського, І.Франка, В.Гнатюка, Ф.Вовка та інших учених.

Ключові слова: Наукове товариство імені Шевченка, Записки НТШ, Збірник історично-філософської секції, Збірник філологічної секції, Збірник Математично-природописно-лікарської секції, Етнографічний збірник, Матеріали до українсько-руської етнології.

Видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка не достатньо вивчена вітчизняною історичною наукою. Фрагментарно торкалися цієї проблеми дослідники довоєнного періоду [7; 15; 17] і вчені української діаспори [9; 10; 11; 18; 22; 27; 29]. Окремі її аспекти знайшли висвітлення в працях сучасних дослідників [4; 5; 6; 13; 14; 19; 21; 23; 26; 30; 35]. Однак окреслена тема ще не знайшла цілісного висвітлення в українській історіографії.

Видавничу діяльність постійно займала важливе місце в діяльності Товариства. Саме із цією метою було засновано Товариство імені Шевченка 1873 року, а після реформування його 1892 року в Наукове Товариство імені Шевченка видання наукової літератури стало одним з основних його завдань.